

A Critical Review on the Book ***Society and Culture of Russia***

Seyyedeh Motahareh Hosseyni*

Abstract

The works written about Russia are few and mostly have literary, political, journalistic, or security genres. The book “*Society and Culture of Russia*” has tried to have a general and comprehensive look at the topic of culture in Russian society, which has received less attention in Russian studies. After introducing the book and the author, this article has criticized and analyzed the author's attention to the topic of Russian society and culture. For this purpose, the background and origin of the work have been examined, then with internal structural criticism, the degree of coherence and logical order of the work and its appearance, grammatical and typographical problems have been analyzed. It also deals with its methodology and also explains its content strengths. In the following, extra-structural (basic) criticism of the book is made, and after analyzing and checking the degree of harmony of the contents of the work with its assumed principles and foundations and stating the existing strengths and contradictions, the degree of connection and challenge of the contents of the work with religious and Islamic foundations and principles is discussed.

Keywords: Russia, Culture, Religion, Orthodox, Islam.

Extended Abstract

The works written about Russia are few and mostly have literary, political, journalistic, or security genres. The book “*Society and Culture of Russia*” has tried to have a general and comprehensive look at the topic of culture in Russian society, which has received less attention in Russian studies. For this purpose, the author of the book has discussed

* Assistant Professor of Political Science, Payam Noor University, Tehran, Iran, ma_hosseyni@pnu.ac.ir

Date received: 09/09/2023, Date of acceptance: 28/01/2024

the most general topics related to Russia, i.e. geography, land, and history of Russia, to the most modern and common life situation in this country, i.e. social system, politics, government, and cultural system, and some topics such as religions, general culture, language and literature, art, music, education system and media have been discussed. This article is a transition from the space of strategic writing and a security or historical perspective to a comprehensive and general attitude to the ordinary life of the Russian people, which is non-constructive and without the conventional structuralism in academic works (for example, political-governmental constructivism and statism in the view of Russian society). It has examined the institutional situation of Russian society.

After introducing the book and the author, this article has criticized and analyzed the author's attention to the topic of Russian society and culture. First, the sections and chapters of the book have been introduced. The book is written in three parts and 13 chapters. The first part includes generalities, land and people (part one), and history of Russia (part two), the second part is written under the title "Russian society" and the third part is written under the title of "Russian culture". Then, the background and origin of the work are examined, and after that, with internal structural criticism, the analysis and examination of the coherence and logical order of the work and the apparent, grammatical and typographical problems have been scrutinized. The methodology and also the content strengths have been explained.

In this section, firstly, the criticism and evaluation of the work including apparent problems (repetition of content, way of referencing sources, many typographical problems in the text, repetition of sources, and incomplete information) are proposed. Then, the methodological problems investigated mean that in this book, a specific method is not used for research and the book is not theoretical. It has also been pointed out that the book and its chapters lack introductions and conclusions. Also, in the book "*Society and Culture of Russia*", the place of one or more specific theories as well as analysis and conclusion is empty.

In the following, the strengths of the content are presented and it is said that due to the use of a set of reliable sources about Russia that have an original and philosophical understanding of Russia (such as the works of Hélène Carrère d'Encausse and Nikolai Berdyaev, James Billington), the author has been able to create a more realistic image of the Russian society. His presence in this land and familiarity with Russian elders helped him to present this realistic introduction letter.

In the following, "the degree of coordination of the contents of the work with its assumed principles and foundations" was examined, and during it, the assumption of the

book's applicability to the Iranian society, the assumption of a realistic attitude towards the Russian society, the assumption of the analysis and interpretation of the Russian society based on relevant sociological and philosophical theories, and the assumption of the comprehensiveness of the presented knowledge of the Russian society have been discussed. After stating the existing strengths and contradictions, the degree of connection and challenge of the contents of the work with religious and Islamic foundations and principles have been discussed. At the end and in the conclusion section, we have said that the book "*Society and Culture of Russia*" was written in an environment where the two components of Russian "society" and "culture" were paid less attention in Persian writings. The author has tried to give a real idea of the general image of the society and social culture of Russians with a comprehensive view. In this article, while examining the book in terms of appearance and content, we recognized and recounted some of the formal methodological and content problems in the book. Despite the author's effort to present a general and comprehensive view of Russian society, which includes political and philosophical-ideological elements, the text and content of the book are facing some problems. In this article, we introduced the problems with the hope that there will be a basis for improving the work and conducting stronger research. Also, we reiterated the strengths of the book and examined the stronger discourses (Chapter 7) that can open the way for superior research and a source of documentation for Russian social studies. In general, the book gives a good reading of Russian society and provides pleasant and useful social and cultural points to the general audience. Of course, it also opens the way for more extensive and targeted experimental field studies.

Bibliography

- Akhavi, Omid (2013), "West and East in Russia's Perspective", *Monthly of History and Geography*, August, no. 159, 110-111 [in Persian].
- Berdyaev, Nikolai (2013), *The Roots of Russian Communism and Its Concept*, Enayatollah Reza (trans.), Tehran: Khurshid Afrin [in Persian].
- Brudney, Y. J. Frankel, and S. Hoffman (eds.) (2004), *Restructuring Post-Communist Russia*, Cambridge.
- Carrère d'Encausse, Hélène (1992), *Le Malheur Russe*, AbdulHossein NikGohar (trans.), Tehran: Alborz [in Persian].
- Chenciner, Robert (1997), *Daghestan: Tradition and Survival*, Richmond: Curzon Press.
- Dugin, Alexander (2012), *The Fourth Theory of Politics: Russia and Political Ideas of the 20th Century*, Mahnaz Nowroozi (trans.), London: International Center for Peace Studies. [in Persian]

- Hosseini, Seyedeh Motahareh (2009), "Institutional confrontation in the Russian Muslim community and Moscow-Kremlin's use of it", *Central Asia and Caucasus Studies*, Summer 2010, no. 70, 25-41 [in Persian].
- Hosseini, Seyedeh Motahareh (2012), *The Muslims of Russia*, Tehran: Abrar Moaser [in Persian].
- Hunter, Shirin T. Jeffrey L. Tams, Alexander Melikishvili (2011), *Islam in Russia (identity and security policies)*, Elaheh Kolayi, Seyyedeh Motahareh Hosseini, Asma Moini (trans.), Tehran: Ney [in Persian].
- Karmi, Jahangir (2012), *Developments of Russia's foreign policy: the identity of the state and the problem of the West*, Tehran: Bureau of Political and International Studies of the Ministry of Foreign Affairs [in Persian].
- Karmi, Jahangir (2012), *Russian society and culture*, Tehran: Al-Hadi [in Persian].
- Karmi, Jahangir (2012), *The Soviet Union and the Iran-Iraq War*, Tehran: New Page [in Persian].
- Malashenko, Alexey (June 2006), "Islam In Russia in 2020", in: Amel Boubekeur, Samir Amghar, Rob De Wijk & Alexey Malashenko, Between Suicide Bombings and The Burning Banlieues, The Multiple Crises of Europe's Parallel Societies, *European Security Forum: A Joint Initiative of CEPS, IISS & DCAF, ESF working paper*, No. 22.
- Seely, Robert, (2004), *Russo-Chechen Conflict, 1800-2000, a Deadly Embarrace*, London & New York: Frank Cass.
- Силантьев, Р. А. (2008), *Инциклопедия Ислам В Современной России*, Москва: Алгоритм, (Silantiov, R. A. (2008). *Encyclopedia of Islam in Current Russia*, Moscow: Algorithm).

نقد کتاب جامعه و فرهنگ روسیه^۱

سیده‌مطهره حسینی*

چکیده

آثاری که درباره روسیه نوشته شده‌اند، اندک‌اند و بیش‌تر صبغه ادبی، سیاسی، ژورنالیستی یا امنیتی دارند. کتاب جامعه و فرهنگ روسیه کوشیده است نگاهی عمومی و فراگیر به مبحث فرهنگ در جامعه روسیه داشته باشد که کم‌تر مورد توجه مطالعات روسیه واقع شده است. در این مقاله، پس از معرفی کتاب و نویسنده، نوع توجه نویسنده به مبحث جامعه و فرهنگ روسیه نقد و تحلیل شده است. بدین منظور، بستر و خاستگاه اثر بررسی شده است. سپس، با نقد درون‌ساختاری به تحلیل و بررسی میزان انسجام و نظم منطقی اثر، و اشکالات ظاهری و دستوری و تایپی، و روش‌شناختی آن پرداخته و نقاط قوت محتوایی آن نیز آورده می‌شود. در ادامه، نقد برون‌ساختاری (مبنایی) از کتاب شده و پس از تحلیل و بررسی میزان هماهنگی مفاد اثر با اصول و مبانی مفروض آن و بیان قوت‌ها و تناقضات موجود، میزان ارتباط و چالش مفاد اثر با مبانی و اصول دینی و اسلامی بحث شده است.

کلیدواژه‌ها: روسیه، فرهنگ، دین، ارتدوکس، اسلام.

۱. مقدمه

امروز شمار آثاری که درباره روسیه نوشته شده‌اند، اندک است. هرچند سیر صعودی آثار جدی و محتوایی درباره روس‌ها و روسیه را شاهدیم، چند واقعیت در این آثار مشهود است؛ چراکه بیش‌تر این آثار صبغه ادبی یا سیاسی — ژورنالیستی دارند (برای نمونه، بنگرید به [<https://www.iras.ir>](https://www.iras.ir)). فعال‌ترین بخش پژوهشی درباره روسیه گروه‌های ادبیات و تاریخ دانشگاه‌ها و مؤسسات پژوهشی هستند که هر دو درباره گذشته این کشور بحث می‌کنند (برای

* استادیار، علوم سیاسی، دانشگاه پیام نور، ایران، تهران، ma_hoseyni@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۸

نمونه، عنوان روس و روسیه را در سه پایگاه بزرگ کتابخانه‌ای ایران جست‌وجو کنید: پایگاه اطلاع‌رسانی کتابخانه‌های ایران، <https://www.lib.ir>؛ سایت کتابخانه ملی، <https://www.nli.ir>؛ کتابخانه آستان قدس رضوی، <https://www.aqlibrary.org>.

درباره روسیه معاصر، در سایت‌ها، مجلات، و گروه‌های سیاسی دانشگاه‌ها و پژوهشگاه‌ها نیز مطالعاتی انجام می‌شود. صبغه روزنامه‌ای، سیاسی، و امنیتی این آثار موجب ضعف نگرش جدی، محتوایی، و تحلیل‌گرانه به روسیه شده است.^۲ در بخشی از کارهای دانشگاهی در گروه روسیه دانشکده‌های مطالعات جهان^۳ به‌نوعی نگاه میان‌رشته‌ای به روسیه برمی‌خوریم. برخی سازمان‌ها و مؤسسات نیز فعالیت‌های پژوهشی جدی‌تری درباره روسیه انجام داده‌اند (برای نمونه، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی و مؤسسه مطالعات قفقاز^۴؛ مرکز مطالعات بین‌المللی وزارت خارجه).

در مرحله بعدی و پیشرفته‌تر افراد قرار دارند؛ یعنی کسانی که به‌طور حرفه‌ای درباره روسیه تحقیق کرده‌اند. به‌جز کرمی در این زمینه می‌توان از الهه کولایی^۵ در حوزه پژوهشی و دکتر مهدی سنایی در حوزه اجرایی (سفیر پیشین ایران در روسیه) نام برد.

کتاب‌هایی چند نیز در این حوزه نگاشته شده‌اند که از ارزش‌مندترین آن‌ها می‌توان نام برد از: کتاب‌های تحولات سیاست خارجی روسیه؛ هویت دولت و مسئله غرب و شوروی و جنگ ایران و عراق نوشته جهانگیر کرمی؛ روابط ایران و روسیه نوشته مهدی سنایی و جهانگیر کرمی؛ جنبش اسلامی در قفقاز شمالی: در جست‌وجوی خدا و آزادی؛ واکنش‌های صوفیان به پیش‌روی روسیه در قفقاز شمالی ترجمه الهه کولایی؛ اسلام در روسیه؛ پوشش‌های هویت و امنیتی ترجمه مشترک الهه کولایی، اسماء معینی، و مطهره حسینی؛ مسلمانان روسیه نوشته مطهره حسینی. هم‌چنین، در گذشته منابع مرتبط با کمونیسم به‌صورت گسترده در ایران ترجمه و تألیف شدند که برای شناخت تاریخی از روسیه سودمندند.

دسته دیگری از مطالعات روسیه گزارش‌های راه‌بردی است که اخیراً در مؤسسه‌های پژوهشی و راه‌بردنگاری تهیه می‌شود. همان‌گونه که گفته شد، این دسته از آثار عموماً جنبه راه‌بردی و نظامی دارند.

کتاب جامعه و فرهنگ روسیه در چنین فضایی تدوین و تألیف شده و کوشیده است نگاهی عمومی و فراگیر به موضوع فرهنگ در جامعه روسیه داشته باشد. بدین منظور، نویسنده کتاب از کلی‌ترین و عمومی‌ترین مباحث مربوط به روسیه یعنی جغرافیا، سرزمین، و تاریخ روسیه تا امروزی‌ترین و معمول‌ترین وضعیت زندگی در این کشور یعنی نظام اجتماعی، سیاست،

حکومت، و نظام فرهنگی را مورد بحث قرار داده و به مباحثی هم‌چون ادیان و مذاهب، فرهنگ عمومی، زبان و ادبیات، هنر، موسیقی، نظام آموزشی، و رسانه‌ها پرداخته است. این نوشتار، گذاری از فضای راه‌بردنویسی و نگاه امنیتی یا تاریخی به یک نگرش کلی و عمومی به زندگی معمولی مردم روسیه است که غیرساخت‌مند بوده و بدون ساختارگرایی مرسوم در آثار دانشگاهی (مثلاً ساخت‌گرایی سیاسی-حکومتی و دولت‌گرایی کولایی در نگاه به جامعه روسیه)، وضعیت نهادهای جامعه روسیه را بررسی کرده است.

در این مقاله، ضمن معرفی کتاب و نویسنده، نقاط ضعف و قوت کتاب از نظر ظاهری و محتوایی را بررسی خواهیم کرد. بدین منظور، به‌جز موارد تاییدی و دستوری و متن کتاب، خواهیم کوشید فصول کتاب را از جهت نظریه‌مند بودن، تحلیل محتوایی هدف‌مند و نتیجه‌گرا، ارائه فضای جامعه و فرهنگ روسی به‌صورت جامع و مانع بازبینی کنیم. این نگاه با هدف کمک به نویسنده کتاب و سایر آثار مشابه به‌منظور بهبود کار خود انجام می‌گیرد و اصل بی‌طرفی در ارائه انتقادات را مدنظر قرار داده است.

۲. معرفی نویسنده

دکتر جهانگیر کرمی دانشیار روابط بین‌الملل گروه مطالعات روسیه دانشگاه تهران است. در رزومه او بر روی سایت دانشکده مطالعات جهان دانشگاه تهران، ده عنوان کتاب، ۵۲ عنوان مقاله در فصل‌نامه‌های علمی، هفده عنوان مقاله در همایش‌های داخلی و خارجی، دوازده پروژه تحقیقاتی به‌چشم می‌خورد. تعداد مقاله‌های تخصصی او در پایگاه مجلات نور ۳۴ عنوان است. حوزه‌های تخصصی آثار پژوهشی او روسیه، روابط بین‌الملل، و مسائل امنیتی و نظامی است. از اهم فعالیت‌های وی می‌توان موارد زیر را متذکر شد: عضو شورای گروه علوم سیاسی پژوهشکده علوم انسانی جهاد دانشگاهی؛ عضو شورای علمی مؤسسه فرهنگی مطالعات روسیه، آسیای مرکزی، و قفقاز (ایراس) و بنیاد مطالعات قفقاز؛ محقق نمونه و استاد نمونه دانشگاه امام حسین (ع)؛ سردبیر فصل‌نامه مطالعات راه‌بردی جهان اسلام و ماه‌نامه ایراس؛ عضو هیئت تحریریه فصل‌نامه‌های مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سیاست دفاعی، پژوهش سیاست نظری و ایراس؛ معاون دانشکده مطالعات جهان و مدیرگروه روسیه در همان‌جا.

۳. معرفی کتاب

کتاب جامعه و فرهنگ روسیه در سه بخش و سیزده فصل نوشته شده است. بخش نخست شامل کلیات، سرزمین، و مردمان (فصل اول) و تاریخ روسیه (فصل دوم) است. در فصل اول

این بخش، سه گفتار دربارهٔ جغرافیای طبیعی (شامل پستی و بلندی‌ها، رودها، مناطق کوهستانی، دریاچه‌ها، سواحل، جزایر و مجمع‌الجزایر، پوشش گیاهی، آب‌وهوا)، جغرافیای انسانی (عمدتاً موضوع جمعیت روسیه و کم‌وکیف ترکیب اقوام و ملیت‌ها در این کشور به صورت کلی و مختصر) و جغرافیای سیاسی (موضوع مرزهای روسیه و تأثیر فروپاشی شوروی بر آن) آمده است.

فصل دوم دربارهٔ تاریخ روسیه از دوران باستان و چگونگی کشورسازی و ملت‌سازی در میان اسلاوهاست. هم‌چنین، به صورت گذرا از حکومت‌هایی که روس‌ها به خود دیدند، عبور کرده است تا به تاریخ تشکیل تزارها برسد و پس از آن تاریخ معاصر روسیه را مورد بحث قرار داده است که با فروپاشی رومانفسکی و جنگ جهانی اول آغاز می‌شود. دوران امپراتوری شوروی طلیعه‌ای است برای روسیهٔ جدید که با روی کار آمدن بوریس یلتسین آغاز شد و با دولت دوم ولادیمیر پوتین ادامه یافت. نتیجه‌ای که نویسنده در بند آخر این فصل می‌آورد، قابل توجه است:

از مجموع مطالب این فصل می‌توان دریافت که روسیه به عنوان پهناورترین کشور جهان، با جغرافیای گسترده و شرایط آب‌وهوایی سرد و برخورداری از منابع طبیعی فراوان و به‌ویژه منابع آب و انرژی و به تعبیری سیاسی‌تر، ابرقدرت انرژی، با شرایط ژئوپلیتیکی پیچیده‌تری روبه‌رو شده و به‌ویژه از محیط پیرامونی در شرق، جنوب، و غرب در فشار و محاصره به درجات متفاوت قرار گرفته است. از سوی دیگر، تجربهٔ تاریخی دولت روسی و فرازونشیب‌های آن در جریان حوادث مختلف، ملت روس را بسیار **دولت‌گرا** ساخته است. در واقع، آن محیط بی‌کران جغرافیایی و گستردگی سرزمینی و دشت‌های غیرقابل دفاع طبیعی و این زیست مکرر و دیرپای جمعی مردمانی را نیازمند یک قدرت بزرگ مدافع برابر تهدیدات خارجی و ناظر و مجبورکننده به نظم درونی پرورنده که هم‌چنان بر مدل بومی نظام سیاسی خاص خود چه به شکل مردم‌سالاری هدایت‌شده و چه مردم‌سالاری حاکمیتی تأکید دارد و طبعاً براساس دریافت از این بستر جغرافیایی و تجربهٔ تاریخی، می‌توان به جامعه و نظامات اجتماعی و سیاسی آن نظر کرد (کریمی ۱۳۹۲: ۲۸).

بخش دوم با عنوان «جامعهٔ روسیه» دربارهٔ نظام اجتماعی و سیاست و حکومت روسیه (فصل چهارم و پنجم) نوشته شده است. فصل چهارم با عنوان «نظام اجتماعی» دربارهٔ گروه‌ها و نهادهای اجتماعی، هنجارها و ارزش‌ها، طبقات و قشرها، هویت ملی، خانواده، زنان، آسیب‌های اجتماعی و اقتصادی و معیشت مردم روسیه، ورزش، اوقات فراغت بهداشت و سلامت، مهاجرت، پناهندگی، و مسائل جمعیتی بحث می‌کند. این فصل که ارزش‌مندترین مباحث کتاب

در آن درج شده است، اطلاعاتی از واقعیت جامعه روسی به دست می‌دهد و به جرئت می‌توان گفت که داده‌های قابل تأمل آن ورق جدیدی در نگاه عینی به نظم اجتماعی روسیه پیش‌روی خواننده می‌گشاید. هریک از گفتارهای این فصل به یکی از اساسی‌ترین وجوه زندگی روسی پرداخته است. نویسنده با تکیه بر داده‌های آماری و تحلیل‌های مستند، به‌ویژه تجربه خودش از زندگی روسی، به تجزیه و تحلیل جامعه‌شناختی روسیه می‌پردازد. برای نمونه، بحث مفصل او از هویت روسی که با تکیه بر کتاب جیمز بیلینگتون و هم‌چنین رساله دکتری خود نویسنده درباره هویت روسی نگاشته شده است، چنین جمع‌بندی شده است:

از مجموع مباحثی که در مورد هویت ملی روس مطرح شد، نتیجه می‌گیریم که داستان تحول هویت ملی در روسیه حکایت ناکامی ملت روس از دستیابی به دولت ملی به مفهوم معاصر اروپایی آن است و زمانی که اتحاد شوروی از هم پاشید، روسیه جدید خود را درگیر یک مسئله حل‌ناشده تاریخی یافت که تأثیرات مهمی بر مسائل داخلی و رفتارهای خارجی آن داشت. در عین حال، مجادله پیرامون این هویت و نامشخص بودن حدود و ثغور آن به معنای نبود هویت ملی نیست و در روسیه، میان بخش مهمی از مردم و به‌ویژه اکثریت روس تبار آن گرایش‌ها و علاقه‌مندی به افتخار و عظمت ملی امری عینی و واقعی است. این هویت ملی نمادها، شعارها، و تجلیات خاص خود را داشته و در شرایط گوناگون و به‌ویژه در سختی و شداید روزگار خود را نشان می‌دهد.

این جمع‌بندی برگه‌ای است برای ارزیابی شخصیت روسی و توجیه و پیش‌بینی برخورد روس‌ها با محیط زندگی و با دیگران و همان‌طور که می‌بینیم، همانند فصل دوم کتاب، درباره موضوع ممانعت تاریخی از تشکیل دولت ملی در روسیه انجام شده است.

فصل پنجم با عنوان «سیاست و حکومت» درباره ساختار سیاسی، قانون اساسی، قوه مجریه، نظام و نهاد قانون‌گذاری یعنی دو نهاد شورای فدراسیون (مجلس علیا) و دوما (مجلس سفلی)، نظام قضایی، فرهنگ سیاسی، نظام حزبی، تقسیمات اداری و سیاسی، روابط خارجی، نشان‌ها و نمادهای ملی، نیروهای مسلح شامل نیروی زمینی، هوایی، دریایی، موشکی، استراتژیکی، پدافند ضد هوایی، و نیروی فضایی توضیح داده است. گفتارهای مربوط به فرهنگ سیاسی و نهادسازی سیاسی از مباحث ارزشمند این فصل است و ساختار فضای سیاسی و چپستی روابط سیاسی روسیه را باز می‌گوید.

بخش سوم با عنوان «فرهنگ روسیه» درباره نظام فرهنگی (شامل گفتارهایی با موضوع مدیریت فرهنگی، نهادها و سازمان‌های فرهنگی، سیاست‌گذاری فرهنگی، جریان‌های فکری،

ذائقه فرهنگی مردم، تقویم فرهنگی کشور، تجارت فرهنگی، جهان‌گردی، کنوانسیون‌های فرهنگی، و محوطه‌های میراث جهانی)، دین و مذهب، فرهنگ عمومی، زبان و ادبیات، هنر، موسیقی، نظام آموزشی، رسانه‌ها و وسایل ارتباط جمعی، و روابط با جمهوری اسلامی ایران (فصل ششم تا سیزدهم) سخن گفته است.

در فصل سیزدهم (که اگر شمارش فصول تصحیح شود، فصل دوازدهم کتاب خواهد بود) روابط روسیه با جمهوری اسلامی ایران مورد مطالعه قرار گرفته است. گفتارهای فصل شامل پیشینه روابط سیاسی و اقتصادی با ایران، روابط فرهنگی دو کشور پس از انقلاب اسلامی، موافقت‌نامه‌های فرهنگی، ایران‌شناسی، ایرانیان مقیم روسیه، و مراکز مهم ایرانیان است.

کتاب جامعه و فرهنگ روسیه از سوی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی به چاپ رسیده است.

۴. نقد و ارزیابی اثر

۱.۴ اشکالات ظاهری

- تکرار مطالب: در صفحه ۴۲ و ۴۳ عبارت «می‌توان از پوتین؛ رئیس‌جمهور روسیه که اخیراً از همسرش جدا شد به عنوان نمونه نام برد»، در انتهای دو پاراگراف به صورت تکراری نقل شده است. نمونه‌های دیگری در سراسر متن مشهود است.

- شیوه ارجاع‌دهی منابع: آدرس منابع اینترنتی به صورت کامل درون متن آمده است و گاه بیش از یک خط می‌شود. مرسوم است این منابع در متن به صورت خلاصه و در بخش منابع به صورت کامل ارجاع داده شوند. برای نمونه، ارجاع زیر در صفحه ۱۰۴ که فونت ناهمسانی دارد:

<http://www.bashgah.net/fa/content/show/7853>

و ارجاع زیر که به شماره مجله نیز اشاره کرده است:

Общественные науки и современность, 2005. - № 3. - С. 13.

و ارجاع زیر در صفحه ۱۰۸:

سایت وزارت فرهنگ روسیه، برنامه‌های هدفمند

<http://www.mkrf.ru/dokumenty/583/detail.php?ID=270290>

هم‌چنین، ارجاع زیر در صفحه ۱۳۰:

РФ Туризму по Агентства Федерального Сайт Официальный/
ru.russiatourism.www

- اشکالات تایپی فراوان در متن دیده می‌شود. برای نمونه، کاپیتال‌نوشتن منابع انگلیسی (مثلاً، 1-2, MANKOFF, 124 AND COHEN) در صفحه ۸۹ که نوع منبع‌نگاری آن نیز خطاست)، نوشتن منابع بدون سال، شیوه نایک‌سان ارجاع به منابع اینترنتی (گاه با ذکر عنوان و گاه با ذکر نویسنده و به اشکال دیگر به سایت‌های اینترنتی اشاره شده است)، زیرخط نوشتن برخی منابع انگلیسی و ارجاعات اینترنتی، شکسته‌شدن پاراگراف‌ها.

- تکرار منبع: استفاده مکرر از یک منبع که این نیز در همه بخش‌های کتاب دیده می‌شود (مثلاً صفحه ۱۶۱) از ایرادهای اساسی کتاب است. در صفحه ۱۶ و ۱۷ چهار بار به منبع «(کارر دانکوس ۱۳۷۱)» به شکل «(همان: ص)» و بدون ذکر سال ارجاع داده شده است. در صفحه ۶۶ به منبع «(شکیبی ۱۳۹۰: ۳۳)» ارجاع داده شده و دوخط پس‌از آن «(همان: ۳۴)» آمده است. نمونه‌های دیگری از این نوع ارجاع در صفحه ۸۱، ۸۴، ۸۵، ۱۰۲، ۱۱۰-۱۲۰، و... می‌بینیم. تکرار منبع «(آقازاده ۱۳۸۳)» در صفحه ۱۰۲-۱۱۰، تکرار منبع (پایگاه بنیاد مطالعات اسلامی روسیه) در صفحات ۱۱۸-۱۲۲ و در جاهای دیگر، تکرار منبع «(فرهنگ روس)» و امیراحمدیان در صفحه‌های ۱۳۹-۱۵۷ و در جاهای دیگر از جمله موارد تکرار منابع در متن است.

هم‌چنین، بسیاری از مطالب خلاصه‌ای از همین منابع تکراری‌اند که باتوجه به ماهیت عمومی و غیرتحلیلی کتاب و هدف اصلی آن، که بازشناساندن جامعه روسی (و نه تجزیه و تحلیل آن) است، توجیه‌پذیر به نظر می‌رسد. بااین حال، انتظار می‌رفت که در فصل پایانی کتاب افزوده می‌شد که حاوی جمع‌بندی و نتیجه‌گیری است تا این کنارهم‌چیدن داده‌ها سودمند باشد و منتهی به نتیجه گردد.

- اطلاعات ناقص: مثلاً درباره سازمان‌های اسلامی روسیه، درباره نهادهای دینی روسیه، یهودیان، و ... اطلاعات ناقص داده شده است. هرچند در این کتاب اصل بر ارائه کلیات هر موضوع است و قصد و فرصت بیان مسائل به صورت تخصصی، موردی، و موسع وجود ندارد، ولی این خلاصه‌ها بایستی جامع و مانع باشند و به صورت پراکنده بیان نشوند.

۲.۴ اشکالات روش‌شناختی

از یک روش مشخص برای پژوهش استفاده نشده است و کتاب نظریه‌مند نیست. گویا در برخی بخش‌ها، روش‌های استقرایی و جامعه‌شناختی استفاده شده و درباره مسائل اجتماعی و ویژگی‌های جامعه روسی به صورت موردی و با ذکر مثال سخن می‌گوید. برای نمونه، فصل هشتم کتاب با عنوان «فرهنگ عمومی روسیه»، هشت گفتار درباره آداب و رسوم (شامل غذاها، دعاها، آداب معاشرت، سوغات، ازدواج، و عزا)، اساطیر و افسانه‌ها و قصه‌های عامیانه، جشن‌ها و سرودها، تقویم سالیانه، مناسبت‌های ملی و مذهبی، موزه‌ها، و کتاب‌خانه‌ها دارد. این درحالی است که در برخی بخش‌ها نیز از روش‌های تحلیلی و توصیفی برای بیان چگونگی و کیفیت ساختار اجتماعی و نهادهای سیاسی روسیه استفاده می‌کند. مثلاً فصل دوازدهم و سیزدهم دارای پیشینه و بحث تاریخی است، ولی نتیجه‌گیری و جمع‌بندی ندارد.

درمجموع این کتاب، در همان حال که اطلاعات عمومی سودمند و جذابی را در اختیار خواننده قرار می‌دهد و به دلیل ماهیت استقرایی در برخی بخش‌ها مباحث جالبی را به روشی داستان‌وار در اختیار خواننده قرار می‌دهد، به دلیل این‌که روش‌مند و نظریه‌مند نیست، در بسیاری از بخش‌ها مکرر ذهن خواننده را منقطع می‌کند و مبحث جدیدی را فراروی او می‌گشاید. متأسفانه مباحث هر مبحث نیز بسیار ناقص است. باتوجه به کمبود و نبود بسیاری از اطلاعات پایه‌ای درباره روسیه امروز همین موارد نیز بسیار سودمند و گاه شسته‌رفته می‌نمایند، اما نظامی یک‌پارچه از اطلاعات را در اختیار خواننده قرار نمی‌دهند و صرفاً به برخی از ذهنیت‌های او شدت می‌بخشند و سؤال‌های نصفه‌نیمه ایجاد می‌کنند یا به پرسش‌ها نصفه‌نیمه پاسخ می‌دهند. مطالب کتاب به گونه‌ای است که گویا مطالبی از اینترنت گردآوری شده و در کنار هم چیده شده است. چنان‌که هریک از موضوعات با جست‌وجوی اینترنتی قابل دست‌یابی است (البته به شرط این‌که روسی بدانیم).

کتاب و فصول آن فاقد مقدمه و مؤخره، مقدمات طرح مباحث، و جمع‌بندی است که این نیز خود به عدم روش‌مندی آن صحنه می‌گذارد و خواننده را در دریای اطلاعاتی که کنار هم چیده شده‌اند، مبهوت می‌گذارد. درباره روش‌مندنبودن و نظریه‌مندنبودن کتاب، این کتاب را می‌توان با کتاب روبرت شانسینر درباره داغستان مقایسه کرد. شانسینر در کتابی خواندنی که درباره «سنت‌ها و نوزایی داغستان» نوشته است، مطالعه‌ای جامعه‌شناختی درباره جمهوری داغستان انجام داده و با ادبیات داستانی پرمایه‌ای آن را چاپ کرده است. این پژوهش‌گر انگلیسی پس از ده سال زندگی در روستاهای داغستان و در میان مردم این سرزمین اثر خود را

تألیف کرده است. شناخت زمینه‌ای شانسینر از سرزمین کوهستان (داغستان) و کوشش او برای شناسایی هویت و هویت اجتماعی-سیاسی داغستانی‌ها در قالب داستان‌هایی ارائه شده است که به ارائه یک تحلیل جامعه‌شناختی از موضوع اصلی کتاب کمک می‌کنند. هم‌چنین، به آثار خود نویسنده مانند تحولات سیاست خارجی روسیه؛ هویت دولت و مسئله غرب و شوروی و جنگ ایران و عراق می‌توان اشاره کرد. هردو در یک قالب روشن‌مند و براساس نظریه‌های پیش‌فرض نوشته شده‌اند. کتاب اول حول نظریه‌های هویت نگاشته شده و نویسنده در تمامی بحث‌های کتاب به دنبال آن است که یک قالب هویتی مشخص را برای روسیه تعریف کند (کرمی ۱۳۹۱). کتاب دوم نیز با استفاده از نظریه‌های امنیتی روابط بین‌الملل، موضع‌گیری موافق و مخالف ایران در قبال شوروی در جنگ تحمیلی را واکافته است (کرمی ۱۳۹۲). این درحالی است که در کتاب جامعه و فرهنگ جای یک یا چند نظریه مشخص و نیز تحلیل و نتیجه‌گیری پایانی خالی است.

۳.۴ نقاط قوت محتوایی

در بیان نکات مثبت کتاب، باید گفت که به دلیل استفاده از مجموعه‌ای از منابع معتبر درباره روسیه، که دارای شناخت اصیل و فلسفی از روسیه هستند (مانند آثار هلن کارر دانکوس، نیکلای بردیایف، جیمز بیلینگتون)، نویسنده توانسته است شمای واقعی‌تری را از جامعه روسیه عرضه کند. حضور وی در این سرزمین و آشنایی با بزرگان روس به ارائه این معرفی‌نامه حقیقت‌گرا کمک کرده است. درعین حال، بهره‌گرفتن از منابع روسی و ترجمه‌های اینترنتی موجب شده است نویسنده بتواند وضعیت کنونی عرصه‌های پویا و نوشونده‌ای چون مطبوعات و مسائل سیاسی را به‌خوبی بیان کند. استفاده از آثار دانشجویان برای بررسی بسیاری از مسائل مهجور جامعه روسیه هرچند به‌خودی‌خود خالی از اشکال نیست، در فضایی که هنوز داده اولیه درباره بسیاری از مسائل مانند خشونت، فساد، اقتصاد، رفاه، روابط اجتماعی، روابط اقوام، و... در روسیه به زبان فارسی یا وجود ندارد یا بسیار اندک است، کارساز بوده است و اطلاعات دست‌اول را درباره ماهیت جماعتی (communitarian) روس‌ها در اختیار خواننده قرار می‌دهد. شایان ذکر است که درباره برخی مسائل موجود در این کتاب، داده‌های جامع‌تری نیز وجود دارد. مثلاً درباره وضعیت مسلمانان (کتاب مسلمانان روسیه که نویسنده نیز بدان استناد کرده)، جامعه سیاسی روسیه (کتاب‌هایی چند از خود کرمی مانند هویت جامعه روس) و مسائل ادبی و تاریخی روسیه، آثار زیادی (هرچند غیرمسنجم و پراکنده) وجود دارد، ولی باتوجه به ماهیت عمومی و معرفی‌واربودن اثر حاضر، نویسنده به خلاصه و بهره‌ای از این موارد بسنده کرده است.

۵. میزان هماهنگی مفاد اثر با اصول و مبانی مفروض آن

۱.۵ مفروض کاربردی بودن کتاب برای جامعه ایرانی

از خلال مقدمه کوتاه و بخشی از فصل سیزدهم کتاب، می‌توان دریافت که مفروضه‌های نویسنده احتمالاً ایجاد آشنایی کلی ولی زمینه‌ای با فرهنگ جامعه روسی و موارد پیوند آن با جامعه ایران کنونی است. در فصل سیزدهم با موضوع روابط ایران و روسیه (همان: ۳۰۴) چنین آمده است:

عوامل دخیل در بهبود روابط ایران و روسیه را می‌توان در موارد زیر گنجانند: آشنایی نسبی مردمان روس با فرهنگ و تمدن ایرانی، گرایش نسبی به جهان اسلام باتوجه به موقعیت جغرافیایی روسیه، حضور جمعیت قابل توجه مسلمانان در روسیه، تأثیر جدی و مداوم فرهنگ و سنن ایرانی و اسلامی در طی قرون بر بخش‌های جنوبی و مسلمان‌نشین روسیه، اعتماد به وجود آمده در سیاست خارجی دو کشور، آشنایی عمومی مردم روسیه با ادبیات کلاسیک ایران، گرایش نسبی برخی از اندیشمندان و مردم روس به سیاست خارجی مستقل دولت جمهوری اسلامی ایران در مقابل بلوک غرب و آمریکا، وجود بخش‌های تاریخی از سرزمین ایران در خاک روسیه کنونی، و نهایتاً قدمت مراکز زبان فارسی و مکاتب ایران‌شناسی روسیه زمینه‌هایی است که مبانی فعالیت‌های فرهنگی ج.ا. ایران در فدراتیو روسیه را فراهم می‌کند.

نگاه جامعه‌شناسانه نویسنده به مبانی هویت فرهنگی و اجتماعی روسیه و پیوند آن‌ها با جامعه فرهنگی ایرانی در این جا آشکار است و گویا مفروض نویسنده آن است که معرفی‌ای را از جامعه روسی به دست دهد که آن را برای جامعه ایران قابل تعریف و ترجمه سازد، به گونه‌ای که با نگاه‌های یک‌سویه‌ای که تاکنون به جامعه ایران می‌شد، تفاوت داشته باشد. فصل سیزدهم، به نقل از پایگاه رای‌زنی فرهنگی - مسکو، عوامل دخیل در بهبود روابط ایران و روسیه چنین برشمرده شده است:

آشنایی نسبی مردمان روس با فرهنگ و تمدن ایرانی، گرایش نسبی به جهان اسلام باتوجه به موقعیت جغرافیایی روسیه، حضور جمعیت قابل توجه مسلمانان در روسیه، تأثیر جدی و مداوم فرهنگ و سنن ایرانی و اسلامی در طی قرون بر بخش‌های جنوبی و مسلمان‌نشین روسیه، اعتماد به وجود آمده در سیاست خارجی دو کشور، آشنایی عمومی مردم روسیه با ادبیات کلاسیک ایران، گرایش نسبی برخی از اندیشمندان و مردم روس به سیاست خارجی مستقل دولت جمهوری اسلامی ایران در مقابل بلوک غرب و آمریکا،

وجود بخش‌های تاریخی از سرزمین ایران در خاک روسیه کنونی، و نهایتاً قدمت مراکز زبان فارسی و مکاتب ایران‌شناسی روسیه زمینه‌هایی است که مبانی فعالیت‌های فرهنگی ج.ا. ایران در فدراتیو روسیه را فراهم می‌کند (همان: ۳۰۵).

در گفتار مربوط به ایران‌شناسی و ایران‌شناسان به مهم‌ترین مؤسسات ایران‌شناسی اشاره شده است. این معرفی، زمینه را برای شناخت دانشگاهی جامعه ایران از بخش‌های فعال روسیه در امر ایران مهیا می‌کند و دارای کاربردهای آکادمیک به‌ویژه برای فعالیت‌های مشترک است؛ انستیتوی کشورهای آسیا و آفریقا، کرسی ایران‌شناسی در مؤسسه زبان‌های شرقی، دانشگاه دولتی علوم انسانی روسیه، آکادمی دیپلماتیک وابسته به وزارت امور خارجه فدراسیون روسیه، انستیتوی دولتی روابط بین‌المللی مسکو، انستیتو (دانشگاه) نظامی زبان‌های خارجی، آکادمی سازمان فدرال ضد جاسوسی، دفتر ایران‌شناسی شعبه خاورمیانه و نزدیک، شعبه ادبیات ملل آسیا، شعبه ایران‌شناسی انستیتوی زبان‌شناسی آکادمی علوم فدراسیون روسیه، و موزه انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم فدراسیون روسیه مهم‌ترین مراکز ایران‌شناسی مسکو هستند. هم‌چنین، کرسی زبان‌شناسی و ادبیات ایران دانشکده خاورشناسی دانشگاه سن پترزبورگ، شعبه انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم روسیه در شهر سن پترزبورگ، و شعبه انستیتوی زبان‌شناسی در شهر سن پترزبورگ وابسته به آکادمی علوم روسیه مهم‌ترین مؤسسات ایران‌شناسی سن پترزبورگ هستند (همان: ۳۱۱).

۲.۵ مفروض نگرش واقعی به جامعه روسیه

نگاه‌های صوری و نظری یا نظریه‌گرا که خودبه‌خود حامل تعمیم کلیت‌های فرضی به موضوع است، در بسیاری از منابع غیرفارسی نیز نسبت به روسیه وجود دارد. افزون‌بر نگرش غالب دانشگاهی که گرایش به تحلیل موضوعات براساس تئوری‌های روشن‌فکری دارد، درباره روسیه این مسئله نیز وجود دارد که به‌دلیل فرهنگ دوران جنگ سرد، قالب فکری حمله به روسیه به‌عنوان میراث‌دار شوروی، یک مفروض پیشین در اذهان غربیان و غیرغربی‌هاست. برای نمونه، کتاب *Restructuring Post-Communist Russia* به‌عنوان یکی از منابع خوبی که درباره روسیه پساشوروی نگاشته شده است و بخشی از نویسندگان آن روس هستند، بیش‌تر روی مسئله نظری گذار از کمونیسم و سوسیالیسم به جامعه لیبرالی و مسائل هویتی آن تمرکز کرده است (Brudney et al. 2004). این‌که در این گذار تئوریک چه بر مردم روسیه می‌گذرد، در این اثر و بسیاری از آثار دیگر موردکم‌توجهی قرار گرفته است. برای نمونه، اطلاعاتی که درباره خانواده،

زنان، آسیب‌های اجتماعی، اقتصاد و معیشت، و مهاجرت (همان: ۳۶، ۴۳، ۴۴، ۴۸، ۵۸) به‌عنوان مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی روسیه داده شده، در کم‌تر منبع فارسی بدین شکل جامع و واقع‌نگرانه عرضه می‌شود. سایر گفتارهای دوازده‌گانه فصل چهارم درباره «نظام اجتماعی روسیه» به خواننده کمک می‌کند تا روسیه را فراتر از متون تبلیغاتی و ظاهرگرا بشناسد.

۳.۵ مفروض تحلیل و تفسیر جامعه روسیه برپایه تئوری‌های جامعه‌شناختی و فلسفی متناسب

بخش‌هایی از کتاب دارای تحلیل‌های مثبت و ارزنده‌ای است که به این شکل محتوایی و عینی در کم‌تر اثری دیده می‌شود. این نوع نگاه، حاصل آشنایی زمینه‌مند نویسنده با تاریخ معاصر روسیه و جامعه‌شناسی روس‌هاست. اشاره به برخی واقعیت‌های ساختاری روسیه، مثلاً در بیان تاریخ روسیه، با استفاده از آثار هلن کارر دانکوس آمده است (همان: ۱۶). در این بخش، به ماهیت متناقض رفتارهای اجتماعی و ذهنیت روسیه اشاره شده و سیمای تناقض مدرن، از هنگام پتر کبیر، تبارشناسی شده است. در این بخش نیز مانند بسیاری از جاهای دیگر کتاب، قواعد پاراگراف‌بندی رعایت نشده و بحث‌ها گاه متداخل و گاه جداجدا هستند، اما از پیوند تاریخی که از پتر شروع شد و در شوروی توسط بردیایف فیلسوف بازشناخته شد، به‌خوبی سخن رانده شده است (بردیایف ۱۳۸۳؛ کارر دانکوس ۱۳۷۱). باین‌حال، نویسنده کتاب از آثار برجسته روس‌شناسان استفاده نکرده و شناخت روسی او محدود به نظرهای همین افراد باقی مانده و در جای‌جای کتاب، کم‌تر اثری از نکات ارزنده و دیدگاه‌های شخصی وی به چشم می‌خورد. در بسیاری از قسمت‌های کتاب، تنها خلاصه‌ای مفید از آثار دیگران از روسیه ارائه شده و جای نظرهای خود نویسنده خالی است.

نویسنده جامعه و فرهنگ روسیه، در جای دیگری از کتاب، به معرفی اندیشمندان روسی پرداخته است (کرمی ۱۳۹۲: ۱۱۷). جدا از معرفی‌های باواسطه‌ای که از کسانی مانند سولژنیتین، دوگین، بردیایف، و دیگران می‌کند، نوع معرفی آنان نیز خالی از اشکال نیست. او در اشاره‌ای چنین آورده است: «حکومت تلاش دارد تا ارزش‌های معنوی از طریق آثار نویسندگان سنت‌گرای روس، مانند تولستوی، سولژنیتسین، و دوگین ترویج شود» (همان: ۳۲). در گام اول، بهتر است برای مطالعه اینان به آثار مستقیمشان مراجعه شود که در بسیاری موارد، این آثار به فارسی در دست‌رس است. دیگر این‌که، اگر از منابع دست‌دوم استفاده می‌شود، از آثار زندگی‌نامه‌نویسان و حاشیه‌نویسان معتبر باید استفاده شود و نیز این آثار با مطالعه و اشراف،

خلاصه شوند و مورد استفاده قرار گیرند. برای نمونه، برای معرفی الکساندر دوگین، برجسته‌ترین فیلسوف زنده روسی، که آثار او در سیاست‌های روسیه پوتینی نقش پررنگی دارد، به چند خط از کتاب لاروئل درباره اوراسیاگرایی^۶ اشاره شده است. ضمن این که آثار برجسته اوراسیاگرایی و نوشته‌های دوگین از نظر دور داشته شده، خاطرنشان می‌شود که اگر از همین کتاب معتبر لاروئل استفاده می‌شد، نویسنده می‌توانست به خلاصه‌های معتبری مثلاً به خلاصه‌ای که امید اخوی در کتاب ماه تاریخ و جغرافیا تهیه کرده است، مراجعه کند (اخوی ۱۳۹۰: ۱۱۰-۱۱۱).

هم‌چنین، کتاب تئوری چهارم سیاست، نوشته الکساندر دوگین، از آن‌رو که آخرین نظرهای دوگین و نظریه «نواوراسیاگرایی» را طرح کرده، منبع مناسبی برای آرای نویسنده و نیز مطالعات روسیه است. این کتاب به شناخت فلسفه و سیاست در جامعه امروزی روسیه کمک می‌کند. از آن‌جاکه جای نظریات دوگین در کتاب جامعه و فرهنگ خالی است، مختصری از آرای او را ذکر می‌کنیم که نشان‌دهنده نگاه روسی به جهان است و کتاب یادشده به دنبال معرفی این نگاه بود:

تئوری چهارم او «لشکرکشی صلیبی» علیه همه مظاهر لیبرالیسم می‌باشد. بر این اساس، تئوری چهارم «اثبات حقیقت روسی» است دال بر «ایده انتظار مسیح» و «آیین ارتدوکس مسکویی». «راه دیگری» است که روسیه باید برگزیند. آینده روسیه به عنوان منجی جهان آخرالزمان به تدوین و اجرای این تئوری بستگی دارد. دوگین «ثابستگی» های تئوری دوم (همه انواع مارکسیسم و سوسیالیسم) و سوم (همه انواع فاشیسم) را تعلق‌نداشتن آن‌ها به کالبد مدرنیسم (تئوری اول) و جان‌بداری آن‌ها از سنت می‌داند (دوگین ۱۳۹۱).

سنت در آرای دوگین نقش اساسی دارد. او دین را هم‌معنا با سنت می‌گیرد. او سنت را «مذهب، سلسله مراتب، و خانواده» معنا می‌کند. تئوری چهارم و دوران جدید (آخرالزمان به‌باور او) محملی برای «بازگشت سنت و الهیات» به عرصه علم، اندیشه، و زندگی است. «دوران تحت تعقیب قرارگرفتن سنت‌ها به پایان رسیده» و سنت جای‌گزین مناسبی برای «شبه‌مذهب جهانی» است که پس‌الیرالیسم به دنبال ایجاد آن است. این جای‌گزین همان «واقعیت مذهبی» یا «واقعیت آخرالزمان» است. همان‌گونه که می‌بینیم، دوگین دنیا را یک کلیسای بزرگ می‌بیند که در آن همه چیز دارای یک تأویل دینی است. چنان‌که نیکلای بردیایف، فیلسوف روس، بیان می‌دارد اندیشه روسی ریشه در آیین ارتدوکس دارد که اخلاق از آن استخراج می‌شود و با عدالت در هم تنیده شده است. دوره شوروی این درهم‌تنیدگی را به نمایش گذاشت (بردیایف ۱۳۸۳).

دوگین و نحله اوراسیاگرایی ای که پوتین بدان وفادار است، تنها راه مقابله با بردگی مدرن را «جنگ صلیبی جهانی علیه ایالات متحده، غرب، جهانی سازی، و ... لیبرالیسم» می‌داند. گناه اصلی لیبرالیسم نفی ارزش‌های مذهبی و سنتی است. روسیه دوگین در آینده «به‌شکلی بی‌رحمانه» این رهبری را به‌دست خواهد آورد. این اظهارنظر ما را به یاد تاریخ‌نگاری هلن کارر دانکوس از روسیه می‌اندازد که تاریخ این کشور را تاریخ خون و قتل نامید (کارر دانکوس ۱۳۷۱). در مقایسه، کتاب *جامعه و فرهنگ روسیه* (کرمی ۱۳۹۲: ۱۱۸) دوگین را چنین معرفی می‌کند:

الکساندر دوگین نیز از اندیشمندان دینی مطرح روسیه است. سنت‌گرایی تأثیر اساسی بر دوگین داشت و در کلمه [۹] مرجع فکری اصلی و مبنای گرایش‌های سیاسی و اوراسیاگرایی اوست. اوراسیاگرایی فقط در صورتی منطقی است که بر مبنای بازگشت به باورهای گذشته استوار باشد. او خواستار احیای دانش باطنی به‌عنوان بخشی از تحقیقات علمی است و به پایان قریب‌الوقوع دانش اثبات‌گرایی و احیای علوم ترکیبی باور دارد. دوگین نقش جهانی روسیه را در تمایزات نهادینه ریز ترکیب می‌کند. روسیه به‌لحاظ نژادی شمالی است؛ به‌لحاظ فرهنگی شرقی است؛ به‌لحاظ اقتصادی جنوبی است (لاروئل ۱۳۸۸: ۲۲۷). او حامی اعطای نقش حیاتی به دولت در ساختارهای تولید است. او امیدوار است که منابع نظری سوسیالیسم جدیدی را با تکیه «توسازی بدون غربی‌شدن»، بر مبنای نسخه پدرسالارانه‌ای از اقتصاد کینزی ایجاد کند. ضمن حمایت از فناری‌های مدرن - نسخه پیشرفت موردنظر او برای روسیه بر ترکیبی از بازشدن درها و پویایی به‌هم‌راه سنت و محافظه‌کاری مبتنی است (همان: ۲۲۹-۲۳۰).

در کتاب *جامعه و فرهنگ*، توضیحی از اوراسیاگرایی نیامده و مطالب مختصر و ناکافی که از فلسفه روسی آمده است، گویای همه مباحث نیست. هرچند نویسنده به اهمیت اندیشه اوراسیاگرایی اشاره می‌کند: «اندیشه‌های غرب‌گرا و اسلاوگرا و بعدها اوراسیاگرا، محصول اصلاحات دوره پتر بودند» (کرمی ۱۳۹۲: ۱۷). در مطالب مربوط به دوره یلتسین نیز به اوراسیاگرایی به‌عنوان مبنای اندیشه سیاسی روسیه جدید اشاره شده است:

بوریس یلتسین در سال ۱۹۹۶، کمیسیونی را مأمور گردآوری پیش‌نهادهای درمورد «ایده ملی جدید روسیه» کرد. در نگاه اول، این موضوع برای کشوری که از سابقه دیرینه‌ای برخوردار بود تعجب‌انگیز بود، اما از واقعیتی اساسی حکایت داشت: روسیه ایده ملی ندارد. در ژوئن ۱۹۹۶ ایده ملی روسیه براساس مدل اوراسیایی در مفهوم جدید سیاست

نقد کتاب جامعه و فرهنگ روسیه (سیده مطهره حسینی) ۱۰۳

ملیت‌های دولت به‌وسیله یلتسین تصویب شد و در برنامه حزب یا بلوک نیز چنین مدلی مطرح شده است.

هم‌چنین، در گفتار «روابط خارجی» بدون اشاره به چندوچون نظریه اوراسیاگرایی چنین می‌خوانیم:

نظریه اوراسیاگرا، روسیه را جدا از غرب می‌داند که مأموریت ویژه‌ای به‌عنوان پلی میان تمدن‌های شرق و غرب دارد. با ابتکار و حفظ یک گفت‌وگوی چندجانبه با فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و دولت‌ها، روسیه کشوری میانجی، متحدکننده، و هماهنگ‌کننده بود که میان شرق و غرب و شمال و جنوب، موقعیت منحصری داشت تا به یک سمفونی تاریخی دست یابد. از این نگاه، اوراسیاگرایی به‌معنای دوری از غرب نبود، بلکه یک سیاست موازنه‌ای محسوب می‌شد. اوراسیاگراها اعتقاد داشتند که روسیه در بهترین موقعیت می‌توانست موقعیت یک شریک کوچک را در ارتباط با غرب به‌دست آورد، این درحالی بود که در میان دولت‌های شرقی این وضعیت کاملاً متفاوت بود. مسائلی هم‌چون طرح گسترش ناتو و اقدامات ناتو در یوگسلاوی موقعیت داخلی اوراسیاگراها را تقویت کرده و موجبات روی‌کارآمدن پریماکف به‌جای کوزیرف را فراهم نمود (همان: ۸۳).

همان‌گونه‌که ملاحظه می‌شود، باوجود اهتمام نویسنده کتاب به توضیح مبانی عمومی جامعه روسیه و نظریه‌های اساسی سیاست و دولت در روسیه، اندیشه اوراسیاگرایی با شکلی پراکنده و ناتمام توسط او معرفی شده است. نکته مهمی که فراموش شده این است که دوگین در نظریه اوراسیاگرایی هیچ‌گاه جایگاه روسیه را فراموش نمی‌کند. این نظریه، همان‌گونه‌که خود او می‌گوید، یک نظریه جغرافیایی است و جغرافیای آن روسیه است که به‌عنوان امپراتوری مسیحی در برابر ضد مسیح سر برخواهد آورد و رهبری شرق را به‌عهده خواهد گرفت. این امپراتوری هنوز سامان نیافته است؛ زیرا برخلاف تزارهای «اسلاووفیل»، غرب‌گرایان و غرب‌ترسان در رأس آن قرار دارند (دوگین ۱۳۹۱: ج ۱، ۱۹۶). درباره سایر مبانی روسیه‌شناسی نیز چنین اشکالی به‌چشم می‌خورد.

۴.۵ مفروض جامع‌بودن شناخت ارائه‌شده از جامعه روسی

معمولاً درباره دوران ریاست جمهوران روس اطلاعات یک‌دستی ارائه می‌شود که این حاصل ناآگاهی نویسندگان از روابط قدرت در روسیه است. تحلیلی که از شکاف قدرت دوره یلتسین در صفحه ۲۴ ارائه شده است، بیان می‌دارد:

روسیه جدید وارث مشکلاتی ساختاری است که حتی نسل‌های بعد نیز به‌نوعی با آن درگیر خواهند بود. اختلاف بر سر حدود و اختیارات ارکان حکومتی، اقتصاد ورشکسته و پس‌لرزه‌های انتقال اقتصادی، و استقلال‌خواهی جمهوری‌های خودمختار درون فدراسیون مهم‌ترین مسائل داخلی در این دو دهه بوده‌اند. جبهه سه‌جانبه (یلتسین) رئیس‌جمهور، (خاسبولتف) رئیس پارلمان و سیلایف (نخست‌وزیر)، که درمقابل کودتای اوت ۱۹۹۱ ایستادگی کرد، از فردای پیروزی به‌تدریج بر سر اختیارات رئیس‌جمهور دچار شکاف گردید و در آوریل ۱۹۹۲ در گنگره نمایندگان خلق، پارلمان به‌طور جدی برای تضعیف رئیس‌جمهور و کاهش اختیارات او کوشید و حتی ویکتور چرنومردین را به‌عنوان نخست‌وزیر به‌جای ایگور گایدار تحمیل نمود، اما این وضع نیز نتوانست اختلافات را حل کند و یلتسین خواستار برگزاری رفراندوم شد؛ امری که با مخالفت پارلمان رویارو گردید، اما یلتسین آن را برگزار نمود. این رفراندوم نیز نتوانست تغییری در اوضاع ایجاد کند؛ چراکه رأی به آن چندان قاطع و معنادار نبود و آرا در مزر قرار داشتند و به‌ویژه این‌که گزینه برگزاری انتخابات زودرس پارلمانی نتوانست اکثریت لازم را کسب کند (همایون‌پور ۱۳۷۲: ۱۵۲). هدف اصلی خاسبولتف و جناح محافظه‌کار پارلمان حذف ریاست جمهوری و تفویض قدرت به شورای عالی و شوراهای محلی بود. درطول تابستان ۱۹۹۳، اقدامات پارلمان مشکلات زیادی برای دولت به‌وجود آورد و روند خصوصی‌سازی را با دشواری‌های جدیدی مواجه نمود. حتی رئیس شورای جمهوری‌ها که از محافظه‌کاران پارلمان بود، پیش‌نهاد نمود همه تصمیم‌گیری‌های اقتصادی از دولت به پارلمان منتقل شود (کولایی ۱۳۷۶: ۶۶). در سپتامبر ۱۹۹۳ یلتسین دادگاه قانون اساسی و پارلمان را منحل کرد و پارلمان نیز در یک نشست اضطراری ژنرال روتسکوی را به‌عنوان ریاست‌جمهوری روسیه برگزید. از صبح چهارم اکتبر ۹۹، نیروهای نظامی پارلمان را موردتهاجم قرار داده و با کشتن دویست نفر و زخمی کردن پانصد نفر، زندانی کردن خاسبولتف و روتسکوی و تعلیق فعالیت احزاب و مطبوعات مخالف، اوضاع را به‌نفع رئیس‌جمهور شکل دادند. در شرایط جدید، طرح قانون اساسی آماده و به رفراندوم گذاشته شد و اختیارات رئیس‌جمهور به‌طور فوق‌العاده‌ای افزایش یافت (همان: ۷۰).

این مقدمه گرچه اشارات خوبی به درگیری‌های قدرت روسیه در آستانه فروپاشی کرده است، بحث جنگ‌های چچن که نتیجه سیاست‌های دوره یلتسین بود، کم‌تر موردمذاقه قرار گرفته است. تحلیل‌های عمیقی از سیاست‌های دوره یلتسین وجود دارد که منجر به جنگ چچن به‌عنوان مهم‌ترین روی‌داد در روسیه پس از فروپاشی شد (Seely 2004). جای این مباحث در کتاب جامعه و فرهنگ خالی است و مفروض جامع‌بودن معرفی وضعیت روسیه را با چالش مواجه می‌کند.

۶. ارتباط و چالش مفاد اثر با مبانی و اصول دینی و اسلامی

در صورتی که اصول دینی و بومی را یکی بینگاریم، کتاب جامعه و فرهنگ روسیه توجه خوبی بدان داشته است. توجه به مسئله دین و مسلمانان روسیه را در فصل هفتم با عنوان «دین و مذهب» مستقیماً می‌بینیم (کرمی ۱۳۹۲: ۱۳۴). در این فصل، ضمن بررسی تاریخ ادیان روسیه، درباره آیین ارتدوکس به عنوان دین غالب، ترکیب جمعیتی — قومی ادیان، موقعیت اسلام و مسلمانان، مناطق سکونت، آموزش رسمی و دانشگاهی مسلمانان، وضع شیعیان، مراکز دینی مسلمانان، احزاب و جنبش‌های اسلامی، شخصیت‌های مهم مسلمان روسیه، و رویکرد دولت روسیه به ساختار سازمانی مسلمانان و وهابیت در نه گفتار سخن گفته شده است. وضع آیین یهود نیز از نظر تعداد پیروان و کنیسه‌ها و تأثیر بر حکومت از نظر دور داشته نشده است. بنابراین، مطالعه جامعی از وضعیت ادیان غالب در روسیه وجود دارد.

گفتارهای فصل هفتم درباره وضعیت کلی و تاریخی ادیان، موقعیت مسیحیت ارتدوکس به عنوان مذهب اکثریت، ترکیب جمعیتی پیروان ادیان، موقعیت اسلام و مسلمانان (وضعیت عمومی مسلمانان، مناطق سکونت، وضعیت آموزشی و دانشگاه‌های اسلامی، شیعیان، و اهل تصوف) نهادها و مراکز دینی مسلمانان، احزاب و جنبش‌های اسلامی، رهبران مسلمان، رویکرد دولت روسیه به ساختار سازمانی مسلمانان، وهابیت، و یهودیان سخن گفته‌اند.

در این فصل، سازمان‌های مهم مسلمانان روسیه معرفی شده‌اند که عبارت‌اند از: اداره مرکزی دینی مسلمانان روسیه و کشورهای اروپایی مشترک‌المنافع، اداره دینی مسلمانان جمهوری تاتارستان در جمهوری‌های تاتارستان و باشقیرستان، اداره دینی مسلمانان جمهوری باشقیرستان، مرکز عالی هماهنگی ادارات دینی مسلمانان روسیه، اتحادیه مساجد و مسجد تاریخی انجمن بیت‌الله اتحادیه مساجد، اداره دینی مسلمانان منطقه اروپای مرکزی و مؤسسات آموزشی دینی مربوط به آن شامل مدرسه دینی مسجد جامع مسکو، کالج عالی دینی اسلامی مسکو، و مدرسه ایمان (همان: ۱۵۴).

در چند سال اخیر، آثار جامعی درباره اسلام و مسلمانان روسیه منتشر شده است (هانتز ۱۳۹۱؛ حسینی ۱۳۹۱؛ سیلانتسوف ۲۰۰۸) که اوضاع به‌روز و متأخر آنان را با دقت بررسی کرده است، ولی درباره کلیت دین در روسیه شامل آیین ارتدوکس، یهودی، بودایی، مسیحیان، آیین‌های باستانی، بت‌پرستی، و سایر ادیان مطالعه جامع و به‌روز به فارسی وجود ندارد. به‌استناد این منابع، سازمان‌های مسلمانان در روسیه قابل‌دسته‌بندی به دو سازمان اصلی شورای روحانی مسلمانان و شورای مفتیان هستند (حسینی ۱۳۸۹: ۲۵). استفاده از اطلاعات دقیقی که در این آثار

آمده است، مانع از پراکندگی مباحث کتاب موردنقد ما خواهد شد. برای نمونه، نویسنده پس از معرفی سازمان‌های مسلمانان از تعدادی از سازمان‌ها به نقل از امیراحمدیان نام برده است که معلوم نیست بر چه اساسی جزو سازمان‌های پراهمیت قرار گرفته‌اند. درحالی‌که براساس منابع قابل اعتماد، دست‌کم سی هزار سازمان اسلامی در روسیه پس از فروپاشی تشکیل شده است (هانتز ۱۳۹۱)، نام بردن از تعدادی از آن‌ها بدون دسته‌بندی سازمانی صحیح به نظر نمی‌رسد.

در بخش دیگری، از شخصیت‌های مهم مسلمانان نیز از مفتی راویل عین‌الدین، شیخ‌الاسلام طلعت تاج‌الدین، و اسحاقوف عثمان عمروویچ نام برده شده است. تفصیلی از رهبران مسلمان روسیه از سوی هانتز (۱۳۹۱) و نوع رقابت آنان توسط حسینی (۱۳۸۹: ۲۵) در دست است و براساس داده‌های آنان، به جز دو رهبر اصلی مسلمانان روسیه (عین‌الدین و تاج‌الدین)، رهبران دسته سوم گروهی از افرادند که براساس روابط سازمانی و فضای سیاسی دچار عروج و سقوط می‌شوند. قطعاً عثمان اسحاقوف به راحتی در این دسته قرار نمی‌گیرد.

باوجود این اشکالات، درمجموع از آن‌جا که کتاب جامعه و فرهنگ روسیه با رویکرد بومی نوشته شده است، جامعه‌شناسی دینی روسیه شامل ادیان اسلامی و غیراسلامی در آن ملحوظ شده است. در متن کتاب نیز، به دلیل رویکردهای بومی و روشی، توجه مناسبی به ارزش‌های ما به چشم می‌خورد؛ به‌ویژه در فضای امروز که بسیاری از منابع مطالعات مسلمانان در روسیه ضد اسلامی هستند؛ برای نمونه، الکسی مالاشنکو، اسلام‌شناس مشهور و مدیر بخش مسلمانان دفتر بنیاد کارنگی، در روسیه در مقاله‌ای با نام «اسلام در روسیه در سال ۲۰۲۰»، که در کتاب در میان بمب‌گذاری‌های انتحاری و کوچه‌های سوخته: بحران‌های چندگانه در جوامع اروپایی هم‌ارز، نوشته است، با لحنی سرشار از تنفر پیش‌بینی می‌کند که روسیه و همه جهان «از شر اسلام تندرو رها نخواهند شد»؛ زیرا پیوند مسلمانان روسیه با کشورهای عربی یا به قول او «شرق عربی» حفظ خواهد شد. از دیدگاه او، در پانزده سال آینده، روسیه و دیگر نقاط دنیا درگیر تروریسم دینی خواهند بود (Malashenko 2006: 18).

گاه و به‌طور استثنایی نگاه مثبتی به دین، اسلام، و ایران در روسیه وجود دارد. مثلاً الکساندر دوگین به مسئله ایران و مسلمانان توجه ویژه‌ای دارد. دوگین برای ارائه ترکیب به‌ظاهر جدیدی از دو ایده برخورد یا گفت‌وگوی تمدن‌ها، تمدن امپراتوری جدید با محوریت اوراسیا را، «که بیش‌تر ساکنان آن مسلمان هستند»، معرفی می‌کند که مبنای ارتباط آن با سایر تمدن‌ها هم گفت‌وگو و هم برخورد است (دوگین ۱۳۹۱: ج ۱، ۱۹۶). این رویکرد اثباتی دوگین به تمدن اسلامی جالب‌توجه است و با رویکرد غالب روس‌ها ناهم‌خوان است که شاید برخاسته از

حضور او در غازان و بهره‌بردن مکتب فکری- فرهنگی آن‌جا باشد، ولی این نگرش نیز برای تقویت فلسفه وجودی روسیه مهاجم تدوین شده است.

۷. نتیجه‌گیری

کتاب جامعه و فرهنگ روسیه در فضایی نوشته شده است که به دو مؤلفه «جامعه» و «فرهنگ» روسی در نوشته‌های فارسی کم‌تر توجه شده است. نویسنده کوشیده است تا با نگاهی جامع و فراگیر، تصویری واقعی را از شمای کلی جامعه و فرهنگ اجتماعی روس‌ها به‌دست دهد. بدین منظور، عناصر مختلف و گزاره‌های مرتبط را با مراجعه به منابع متقن و شناخته‌شده‌ای چون هلن کارر دانکوس، جیمز بیلینگتون، و الکسی بردیایف بررسی کرده است و از منابع به‌روز روسی نیز برای بیان وضع امروز جوامع فرهنگی استفاده شده است. ضمن معرفی نکات برجسته اجتماعی و فرهنگی جامعه روس مانند نگاه روسی آن‌ها، ضعف‌ها و آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی مانند سختی معاش و بحران هویت را نیز توضیح داده است.

در این مقاله، ضمن بررسی کتاب از نظر ظاهری و محتوایی، مواردی از اشکالات فرمی و شکلی، روش‌شناختی، و محتوایی را در کتاب بازشناختیم و بازگفتیم. باوجود تلاش نویسنده برای ارائه نمای عمومی و جامع از جامعه روسیه، که دربردارنده عناصر سیاسی و فلسفی- اندیشه‌ای نیز باشد، متن و محتوای کتاب با اشکالات صریحی روبه‌روست. در این مقاله، اشکالات را معرفی کردیم با این امید که زمینه‌ای برای اصلاح کار و انجام پژوهش‌های قوی‌تر فراهم آید. هم‌چنین، نقاط قوت کتاب را نیز بازگفتیم و گفتارهای قوی‌تر (فصل هفتم) را بررسی کردیم که می‌تواند راه‌گشای پژوهش‌های برتر و منبع مستندی برای مطالعات اجتماعی روسیه باشد.

درمجموع، کتاب خوانش خوبی را از جامعه روسیه به‌دست می‌دهد و نکات اجتماعی و فرهنگی دل‌پذیر و سودمندی در اختیار مخاطب عمومی خوان قرار می‌دهد. البته راه را نیز برای مطالعات تجربی، میدانی، موسع‌تر، و هدف‌مندتر می‌گشاید که دارای موضوعات مشخص‌تری باشند. این اثر به‌دلیل ماهیت عمومی آن به بسیاری از موضوعات، از هنر و موسیقی تا فضای ساختاری سیاست روسی و ادیان و اقوام، اشاره کرده است و راه را برای کسانی که می‌خواهند به‌صورت موردی در هریک از این عرصه‌ها مطالعه تخصصی انجام دهند، باز می‌گشاید. بازخوانی و بازنویسی بخش‌هایی از کتاب، که دچار نقص ظاهری و محتوایی است، به‌ویژه ارائه خلاصه‌های اندیشیده‌تر از برخی منابع مثلاً در عرصه فکری و اندیشه‌ای، فلسفی، دینی،

اجتماعی، و تاریخی که در طول مقاله به آن‌ها اشاره کردیم، ارزش محتوایی کتاب را بیش از این خواهد کرد. هم‌چنین، بازبینی برخی گفتارها بر ارزش محتوایی آن‌ها خواهد افزود. در برخی فصول نیز لازم است نویسنده منابع موجود را ببیند و به صورت تحلیلی از آن‌ها استفاده کند؛ به این ترتیب که داده‌های آن‌ها را دسته‌بندی و نتیجه را به هم‌راه تحلیل شخصی خود (مثلاً در موضوع مسلمانان روسیه) قید کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. این مقاله براساس شیوه‌نامه پیشین پژوهش‌نامه نگارش و داوری شده است.

۲. برای نمونه آثار مربوط به روسیه، بنگرید به:

<<https://www.sid.ir>>; <<https://www.tisri.org/default-1478.aspx>>.

۳. برای نمونه گروه مطالعات جهان دانشگاه تهران، بنگرید به:

<<http://www.fws.ut.ac.ir/rtl/Default4.aspx?LanId=1>>.

۴. برای نمونه:

<<https://www.icro.ir>>; <<https://www.ccsi.ir>>.

۵. مقالات ایشان در پرتال جامع علوم انسانی:

<<https://www.ensani.ir/fa/3489/profile.aspx>>.

۶. لاروئل، مارلن (۱۳۸۸)، *اوراسیاگرایی روسی؛ ایدئولوژی امپراتوری*، ترجمه جعفر سیدزاده و محمدحسین دهقانپان، تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.

کتاب‌نامه

- اخوی، امید (۱۳۹۰)، «غرب و شرق در دیدگاه روسیه»، کتاب *ماه تاریخ و جغرافیا*، پیاپی ۱۵۹، ۱۱۰-۱۱۱.
- بردیایف، نیکلای (۱۳۸۳)، *ریشه‌های کمونیسم روسی و مفهوم آن*، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: خورشید آفرین.
- حسینی، سیده‌مطهره (۱۳۸۹)، «تقابل نهادین در جامعه مسلمانان روسیه و بهره‌گیری مسکو — کرملین از آن»، *مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، پیاپی ۷۰، ۲۵-۴۱.
- حسینی، سیده‌مطهره (۱۳۹۱)، *مسلمانان روسیه*، تهران: ابرار معاصر.
- دوگین، الکساندر (۱۳۹۱)، *تئوری چهارم سیاست: روسیه و ایده‌های سیاسی قرن بیستم*، ترجمه مهناز نوروژی، لندن: مرکز بین‌المللی مطالعات صلح.
- کارر دانکوس، هلن (۱۳۷۱)، *شوریختی روس*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: البرز.

نقد کتاب جامعه و فرهنگ روسیه (سیده مطهره حسینی) ۱۰۹

کرمی، جهانگیر (۱۳۹۱)، *تحولات سیاست خارجی روسیه؛ هویت دولت و مسئله غرب*، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.

کرمی، جهانگیر (۱۳۹۲)، *جامعه و فرهنگ روسیه*، تهران: ال‌هدی.

کرمی، جهانگیر (۱۳۹۲)، *شوروی و جنگ ایران و عراق*، تهران: صفحه جدید.

هانتر، شیرین ت.، جفری ل. تامس، و الکساندر ملیکیشویلی (۱۳۹۱)، *اسلام در روسیه؛ سیاست‌های هویتی و امنیتی*، ترجمه الهه کولایی، سیده‌مطهره حسینی، و اسما معینی، تهران: نی.

Brudney, Y. F. and J. S. Hoffman (eds.) (2004), *Restructuring Post-Communist Russia*, Cambridge.

Chenciner, R. (1997), *Daghestan: Tradition and Survival*, Richmond: Curzon Press.

Силантьев, Р. А. (2008), “Инциклопедия Ислам В Современной России, Москва: Алгоритм”, *Encyclopedia of Islam in Current Russia*, Moscow: Algorithm.

Malashenko, A. (2006), “Islam In Russia in 2020”, in: *European Security Forum: A Joint Initiative of CEPS, IISS & DCAF, ESF*, no. 22.

Seely, R. (2004), *Russo-Chechen Conflict, 1800-2000, A Deadly Embarrassment*, London & New York: Frank Cass.

